

государственной администрации и поддерживает жителей полиса в период всеобщей паники. Оказывая внешнее давление на ход судебного разбирательства конфликта, монахи добились положительного результата – амнистии Антиохии. Это способствовало росту авторитета местной Церкви как общественного института, усиливало процесс христианизации полиса, а также подчеркивало значимость муниципальных властей перед лицом имперской администрации.

В целом отметим, что существование монашеских общин в округе Антиохии на Оронте в кон. IV в. имело положительное значение для внутреннего развития крупнейшего мегаполиса Византийской империи.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Chrysostom, st. John // The Oxford Dictionary of the Christian Church. – Oxford. – 1974.
2. Carter R.E., S.J. The Chronology of st. John Chrysostom's Early life // Traditio: Studies in ancient and medieval history, thought and religion. – N. – Y. – 1962. – Vol. 18.
3. Quasten J. Patrology: In 3 v. – Utrecht. – 1975. – Vol. 3.
4. Bibliotheca hagiographica Graeca. – Bruxellis. - 1909.
5. Giovanni Crisostomo: oriente e occidente tra IV e V secolo // Programma Augustianum Istituto Patristico. XXXII incontro di studiosi dell' antichita cristiana 6 – 8 maggio 2004. – Roma. – 2004.
6. Анатолий, иером. Сирийское монашество во II пол. IV в. // Труды Киевской Духовной академии. – 1910. – Кн. 6. – № 9-12. – Сентябрь – Декабрь.
7. Greenslade S.L. Church and State from Constantine to Theodosius. – L. – 1954.
8. Ванькова А.Б. Некоторые замечания о статусе монахов и монастырей по светскому и церковному законодательству IV в. // Вестник древней истории. – 2000. – № 1.
9. Попов И. Святой Иоанн Златоуст и его враги // Богословский вестник. – 1907. – Декабрь.
10. Ioannis Chrysostomi. Archiepiscopi Constantinopolitani. Opera omnia // Migne J. P. Patrologiae cursus completus. Omnium Ss. Patrum. Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum. Series graeca. – P., Turnholti. – 1970–1980. – Т. 47-64.
11. Иоанн Златоуст, свт. Полное собрание творений. – СПб. – 1898–1906. – Т. 1–12. (В 25 кн.).
12. Скабалланович М. Толковый типикон. Объяснительное изложение типикона с историческим введением. – М. – 2004.
13. Чекалова А.А. Быт и нравы византийского общества // Культура Византии IV – первая половина VII в. – М. – 1984.
14. Белодед П. Иоанн Златоуст // Православная Богословская энциклопедия. – СПб. – 1905. – Т. 6.
15. Феодорит Кирский, блж. История Боголюбцев. – М. – 1996.
16. Лебедев А.П. Духовенство древней вселенской церкви (от времен апостольских до IX века). – СПб. – 2003.
17. Frans van de Paverd. St. John Chrysostom, the homilies on the Statues // Orientalia Christiana Analecta. – Roma. – 1991. – Т. 239.
18. Ульгорн Г. Христианская благотворительность в Древней Церкви. – СПб. – 1899.
19. Курбатов Г.Л. Судьбы ранневизантийского города и кризис VII в. в Византии: Ч. I. // Вестник СПбГУ. СПб. – 1993. – Сер. 2. – Вып. 4.

20. Курбатов Г.Л., Лебедева Г.Е. Некоторые вопросы истории византийской церкви в освещении современной историографии // Феномен истории. К 70 - летию В.Л. Керава. – М. – 1996.
21. Theodosius I // The Oxford Dictionary of the Christian Church. – Oxford. – 1974.
22. Курбатов Г.Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV в.). – Л. – 1962.
23. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. – М. – 1890.
24. Сюзюмов М.Я. Внутреннее и внешнее положение Византийского государства в IV в. // История Византии: В 3 т. – М. – 1967. – Т. 1.
25. Ливаний. Речи. – Казань. – 1912. – Т. 1.
26. Ливаний. Речи. – Казань. – 1916. – Т. 2.
27. Курбатов Г.Л. Последний идеолог муниципальной аристократии – Ливаний (314-393) // Ранневизантийские портреты. – Л. – 1991.
28. Сюзюмов М.Я. Рецензия: Karajannopoulos. Das Finanzwesen des fruhbyzantinischen Staates. – Munchen. – 1958. // Византийский временник. – 1961. – Т. 20.
29. Isidore, St. // The Oxford Dictionary of the Christian Church. – Oxford. – 1974.
30. Исидор Пелусиот, преп. Руфину // Творения. – М. - 1859. - Ч. 1.
31. Theophilus // The Oxford Dictionary of the Christian Church. – Oxford. – 1974.
32. Курбатов Г.Л. Разложение античной собственности в Византии IV-VII вв. // Византийский временник. – 1973. – Т. 35.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Горайко Андрей Владиславович – кандидат богословия, соискатель кафедры Истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, преподаватель Санкт-Петербургского Православного Института Религиоведения и Церковных Искусств.

Михайло Єльников (Запоріжжя)

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ЗОЛОТООРДИНСЬКИХ ГОРОДИЩ НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ

Стаття присвячена розгляду проблеми щодо кількості городищ золотоординського періоду на Нижньому Дніпрі. Йдеться про те, що складність їх визначення зумовлена тому числі різними підходами до поняття «городище», що використовується щодо поселень доби Київської Русі і часів Золотої Орди.

Стаття посвящена рассмотрению проблемы о количестве городищ золотоординского периода на Нижнем Днепре. Указывается, что сложность их выделения обусловлена теми числами различными подходами к понятию «городище» относительно поселений эпохи Киевской Руси и Золотой Орды.

Позитивному розв'язанню багатьох складних питань історико-культурного розвитку пониззя Дніпра другої половини XIII – першої половини XV ст. сприяє визначення кількості городищ золотоординського періоду в означеному регіоні. Розробка цього напрямку має не лише практичне, але й велике теоретичне значення для загально-історичного розуміння поширення містобудівництва у західному крилі Золотої Орди.

Описи середньовічних городищ Нижнього Подніпров'я у XVI – першій половині XIX ст. містили дуже суперечливі свідчення щодо характеру цих пам'яток і в більшості випадків визначались як такі, що належали «татарам», «франкам» (генуезцям), запорожцям, або «кримському хану Мамаю» [10, 41]. Достовірність цих даних неодноразово критикувалася у науковій літературі, окремі поселення залучалися або виключалися з числа золотоординських городищ. Археологічні дослідження поселень часів Золотої Орди, що розпочалися наприкінці XIX ст., були незначними, їх результати видані частково. Винятком є стаціонарні розкопки 1953 р. «татарського» міста в урочищі «Великі Кучугури» [4, 3-44; 5, 175-193], але більшість матеріалів і цієї пам'ятки залишалися неопублікованими. Крім цих чинників, на з'ясування кількості городищ золотоординського періоду, на нашу думку, вплинули й різні підходи щодо визначення характеру і типів поселень не лише для Нижнього Дніпра, але й для інших регіонів.

За спостереженнями В.Л. Єгорова, в пониззі Дніпра існувало три золотоординських городища або міста – Кучугурське, Таваньське та «Кінські Води». Перше з них було значним адміністративним центром великої області, можливо, місто Шехр ал-Джедід. Крім того, дослідник зауважує, що напроти Таваньського, на правому березі Дніпра знаходилось ще одне городище, досліджене в 1914 р. В.І. Голіковим, ранні шари якого датуються XIV ст. Інші поселення регіону, на яких зафіксовані вали, виключені з числа золотоординських [9, 12, 84-87]. Г.О. Федоров-Давидов фіксував на Нижньому Дніпрі одне або два міста чи городища – Запорізьке (Кучугурське) та «Кінські Води» (іноді замість останнього – Таваньське) [24, 235, рис. 96; 29, 15, abb. 1; 25, 40-41; 26, 88].

За А.О. Козловським, який засвідчує відсутність городищ в регіоні в IX-XIV ст. [14, 6], умовно поселення часів Золотої Орди поділяються на два типи. Перший з них у пониззі Дніпра – це поселення, на яких зафіксовані будівлі з цегли і каменю: Кучугурське, Кам'янка-Дніпровська, поселення на Велико-Потьомкинському острові. До другого типу, який складає переважну більшість, належать поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами. Серед пам'яток першого типу Кучугурське, судячи з розкопок, було великим міським центром. Інші поселення майже не досліджувались, хоча, на думку науковців, тут також знаходились якісь міські або протоміські центри [15, 10; 17, 130]. Це були великі поселення-селища з кам'яними і цегляними будівлями, адміністративно-релігійні центри регіонів, де мешкала верхівка, а також зосереджувалося ремісниче виробництво і торгівля. Про особливий статус цих пам'яток, навіть при обмежених дослідженнях, свідчить багатий речовий матеріал. Виникнення цих поселень можливо пов'язати із загальною стабілізацією становища в золотоординській державі наприкінці XIII – на початку XIV ст. Пік цього явища припадає на першу

половину XIV ст., коли розвиваються міські центри Подніпров'я [15, 12-13; 17, 132-133].

Отже, в своїх роботах дослідники до числа золотоординських городищ (або міст) одноставно відносять поселення без укріплень в урочищі «Великі Кучугури», де на площі понад 10 га відкрито мечеть з мінаретом, лазню, багатокімнатний будинок та інші споруди [4, 3-44; 5, 175-193]. Решта поселень періоду Золотої Орди, на яких проводилися археологічні дослідження, залишилися поза увагою. За відсутності даних про реальні розміри більшості цих пам'яток, варто розглянути характер будівель та наявність на них фортифікації. Так, роботами Д.Я. Сердюкова (1899-1900 рр.) і Ф.М. Кіранова (1929 р.) на Кам'янських кучугурах (сучасна пристань м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області) виявлені залишки будівель і жител з обпаленої цегли, цегли-сирцю «татарського типу», каміння та дерева, джучидські монети [21, 28-35; 22, 33-36; 3, 42]. У 2001 р. на цій ділянці були відкриті залишки металургійного центру з виплавки чавуну. Лабораторний аналіз зразків виробів з металу дав доволі ранню дату – початок IX ст. Як зазначили автори статті, традиційно виробництво чавуну на цій території датується XIV ст., тому уточнення хронологічних рамок існування центру чавуноливарного виробництва можливе лише за наявності датуючих речей [1, 80-85]. Вірогідно, мешканці цього поселення, що знаходилося в межах Кам'янського городища скіфської доби, могли використовувати вали останнього і за часів Золотої Орди. Випадки вторинного використання укріплень більш ранніх періодів добре відомі на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я XII-XIII ст. [7, 15, 23-24].

Подібна ситуація, ймовірно, має місце й на Знам'янському городищі скіфської доби. За легендою, тут було місто, яким правила «франкська» цариця Сурка-Білозерка. Хан Мамай, домагаючись її руки та не знайшовши порозуміння, зруйнував це місто [10, 41]. У 1940 р. досліджувалися фортифікаційні залишки пам'ятки, що склалися із зовнішнього та внутрішнього валів. На останньому з них верхня частина була укріплена цеглою-сирцем за розмірами, характерними для золотоординського періоду – 40x23x6 см (більшість) і 45x25x6 см. Як зазначав Б.М. Граков, «цегла-сирець незвична для Степової Скіфії, де основою скіфської степової фортифікації був земляний вал. Сирець міг бути запозичений в Ольвії» [3, 48-51]. Хоча, посилаючись на свідчення Н. Вертиль'яка, дослідник зауважував, що місцеве населення добувало аналогічну цеглу з чотирьох курганоподібних пагорбів на акрополі [3, 63-64]. Роботами 1952 р. Н.М. Погребовою тут досліджено три з чотирьох «курганів», під якими виявлені залишки цегляних будівель золотоординського періоду (цегла розмірами 20x20x5 см), які знаходилися безпосередньо на скіфському культурному шарі [19, 6]. За знайденим на рівні фундаменту на розкопі 1 пулом Абдуллаха всі цегляні споруди віднесено до 1360-х рр. Незначна насиченість культурного шару обумовила висновок, що

в золотоординський період на цьому місці знаходилися поодинокі будівлі, а в цілому городище не було заселене. Погоджуючись з поглядами Б.М. Гракова, дослідниця вважала, що ці залишки відносяться до сторожового пункту, спорудженого монголами для охорони переправи [20, 15–16, 21].

В південній частині о. Хортиця у 1989–1990 рр. частково розкопувалося городище другої половини XIV – початку XV ст. На поселенні простежені залишки валу, що складався з піщового ґрунту, укріпленого плетеними з лози кошами, заповненими землею чи піском. Цегла-сирець зі споруди 9 мала характерні для золотоординського часу параметри [11, 16–17; 12, 250–263; 16, 301]. Інше городище – Тягинське (острів поблизу с. Тягинка Бериславського району Херсонської області) досліджувалося в 1914 р. В.І. Гошкевичем. Дослідник датував пам'ятку XIV–XVI ст., вважаючи її відомою за писемними джерелами «Вітовтовою митницею». Тут були знайдені залишки валу і рову, декілька будівель з вапняку, частина якого оздоблена барельєфами, а також піч з цегли-сирцю (розміри 24x12x6 см). Біля городища В.І. Гошкевич дослідив курганний могильник з 12 насипів, де виявлено 15 поховань XV ст., віднесені до мусульманського періоду [2, с.2–12]. Зауважимо, що кераміка, вироби з заліза і кістки Тягинського городища мають аналогії серед знахідок золотоординських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Закавказзя, Поволжя, давньоруських поселень Надпоріжжя.

Два поселення часу Золотої Орди були досліджені на р. Конка. Одне з них, що знаходилося біля с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії (сучасне с. Веселянка Запорізького району Запорізької області), вивчалось Д.І. Яворницьким у 1903–1905 рр. і було визначене як «тюрсько-татарське» городище XIII–XIV ст. [28, 146–147]. Опис пам'ятки відсутній, а знахідки, що надійшли до Катеринославського музею ім. О.М. Поля, склалися з оброблених кам'яних плит, квадратної цегли, фрагментів поливної та неполивної гончарної кераміки, спорядження коня. Серед нумізматичного матеріалу відзначимо монети Кільдибека і Мухаммед-Булака карбування Азаку та Орди [13, 97–99]. Інше поселення, з яким можливо ототожнити городище «Кінські Води», знаходиться поблизу с. Юрківка Оріхівського району Запорізької області. Воно досліджувалося в 1990–1993 рр. експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею. Під час розкопок були відкриті залишки будівлі з вапнякових плит, частина яких оздоблена різьбленим рослинним орнаментом, та обпаленої цегли (розмірами 21x21x4,5 см та 21,5x21,5x5,5 см). Глазуровані кахлі із заповнення будинку вкриті поливою бірюзового, синього, жовтого і білого кольорів [10, 46].

З числа золотоординських, на нашу думку, слід виключити Таваньське городище і поселення на Велико-Потьомкинському острові. Перше з них, як вважає В.Л. Єгоров, позначено на карті Р. Заноні 1767 р. як Ескі-Тавань (Стара Тавань), археологічно не досліджувалося [9, 85]. Друге, яке дехто з

дослідників ототожнює з літописним містом «Олешшя»X–XIII ст., під час монгольської навали було знищене [23, 71–73]. Хоча матеріали розкопок фіксують ознаки життя на поселенні в період Золотої Орди [14, 118].

Отже, за археологічними дослідженнями на Нижньому Дніпрі наявні сім поселень з кам'яними і цегляними спорудами, будівельна традиція яких характерна для пам'яток золотоординського періоду. Виділення городищ з їх числа є доволі складним завданням, пов'язаним, як ми вже зазначали, з різними підходами до самого поняття «городище», що склалося в археологічній науці стосовно поселень Золотої Орди та доби Київської Русі. В.Л. Єгоров під золотоординськими городищами розуміє, головним чином, залишки неукріплених або укріплених (як виключення) міст, назва яких невідома. Сюди належать і міста, назва яких відома, але вони увійшли вже в наукову літературу під терміном «городище», наприклад Царьовське городище – місто Сарай ал-Джедід. Селища відрізняються від міст лише своїм особливим статусом і розмірами [8, 115–121; 9, 13, 110–113]. Тому й не дивно, що місто в урочищі «Великі Кучугури» відоме як Кучугурське городище. Схожий зміст в поняття «городище» вкладав і Г.О. Федоров-Давидов. Зазначаючи, що характерною рисою золотоординських міст була відсутність і нерозвиненість фортечних мурів, дослідник вважав, що останні з'являються лише у другій половині XIV ст. [24, 232; 26, 89; 27, 36]. Складним уявляє виділення міст з числа ординських селищ і Н.Г. Набіуллін. Так, останні, на його думку, можуть бути не лише залишками «сіл», але й міст «відкритого типу», виходячи з їх площі та багатого матеріалу. Частина селищ може бути городищами з укріпленнями, що не збереглися до нашого часу [18, 62–70]. Тобто, згідно з цим зауваженням, городище «Великі Кучугури», де відсутні укріплення, можливо віднести до міста «відкритого типу».

Чотири поселення в Нижньому Подніпров'ї, де виявлені укріплення, знаходилися в місцях перевозів через Дніпро та виконували роль сторожових охоронних пунктів. Їх можливо вважати городищами лише по відношенню до типології поселень епохи Київської Русі, згідно з якою до останніх належать сторожові пункти – «гради», феодальні замки і міста, – всі пам'ятки, що мали фортифікаційні споруди [6, 3]. Крім того, значна кількість імпортованих виробів на о. Хортиця, а також вірогідність існування металургійного центру на Кам'янському городищі, можуть свідчити, що на цих сторожових пунктах знаходилися ремісничо-торгові центри. Хоча нумізматичний матеріал з «Веселого» та залишки будівлі з «Кінських Вод» свідчать про міський характер, з огляду на незначні дослідження ці поселення поки що неможливо віднести до окремого типу. Тому головною проблемою при визначенні кількості золотоординських городищ в пониззі Дніпра, на нашу думку, окрім подальших археологічних досліджень, є теоретичні розробки поняття «городище» стосовно пам'яток Золотої Орди.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гаврилюк Н.А., Маничев В.И., Недопако Д.П. и др. Участок черной металлургии на Каменском городище // АБУ 2001-2002 pp.: 3б. наук. пр. – Київ. – 2003. – С.80-85.
2. Гошкевич В.И. Летопись музея за 1914 год. – Херсон. – 1916. – Вып. 6. – 48 с.
3. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – № 46. – 240 с.
4. Довженко В.И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города в урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области / НА ІА НАНУ. – № 1953/2, ф.е. № 2217. – 44 с.
5. Довженко В.И. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР. – 1961. – Т. X. – С.175-193.
6. Довженко В.И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С.3-14.
7. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – Киев. – 1984. – 196 с.
8. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды // СА. – 1977. – № 1. – С.114-125.
9. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва. – 1985. – 246 с.
10. Єльников М.В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї // Музейний вісник. – Запоріжжя. – 2004. – № 4. – С.40-55.
11. Ильинский В.Е. Городище XIV-XV вв. на о. Хортица // Тез. науч. докл. и сообщ. «Вестник краеведа». – Запорожье. – 1991. – № 2. – С.16-17.
12. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Золотоординское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – 1993. – Т. IV. – С.250-263.
13. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав. – 1910. – 426 с.
14. Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – Київ. – 1992. – 184 с.
15. Козловський А. Південне Подніпров'я в докозацьку добу // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: 3б. наук. ст. – Київ. – 1993. – Вип. 2. – С.9-14.
16. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – Київ. – 1998. – С.298-304.
17. Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // RUTHENIKA. – Київ. – 2002. – Т. I. – С.127-133.
18. Набиуллин Н. Город Джукетау в XIII-XIV вв. (к проблеме перехода домонгольского города в золотоординский) // Татарская археология. – Казань. – 2001. – № 1-2 (8-9).
19. Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году / НА ІА НАНУ. – № 1952/436, ф.е. № 1929. – 36 с.
20. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // КСИА. – 1962. – Вып. 89. – С.15-21.
21. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке // ОАК за 1899 г. – Санкт-Петербург. – 1900. – С.28-37.
22. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке // ОАК за 1900 г. – Санкт-Петербург. – 1902. – С.33-36.
23. Сокульский А.Л. К локализации летописного Олешья // СА. – 1980. – № 1. – С.64-73.

24. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука. – 1981. – С.229-236.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – Москва. – 1994. – 232 с.
26. Федоров-Давыдов Г. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге // Татарская археология. – Казань. – 1997. – № 1. – С.88-100.
27. Федоров-Давыдов Г. Золотоординский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. // Татарская археология. – Казань. – 2004. – № 1-2 (12-13). – С.6-47.
28. Эварницкий Д.И. Дневники раскопок // Труды XIII АС. – Москва. – 1907. – Т. I. – С.118-157.
29. Fedorov-Davydov G.A. Städte der Goldenen Horde an der unter Wolga / Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München. – 1984. – 131 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єльников Михайло Васильович – науковий співробітник наукової лабораторії археологічних досліджень Запорізького національного університету.

Георгій Козубовський (Київ)

ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ XIV- XV СТ. ЗА МОНЕТНИМИ ЗНАХІДКАМИ

В публікації розглядаються можливості нумізматичного матеріалу для датування археологічних комплексів XIV-XV ст. Визначаються хронологічні межі використання основних груп монет в різних регіонах України.

В публікації рассматриваются возможности нумизматического материала для датировки археологических комплексов XIV-XV ст. Определяются хронологические границы использования основных групп монет в разных регионах Украины.

При датуванні окремих пам'яток та категорій археологічних знахідок науковці часто звертаються до нумізматичних джерел. Сучасних дослідників вже не влаштовує широке датування пам'яток та археологічних знахідок в межах століття, а то й двох. За винятком території Криму, де добре збереглися і протягом значного часу планомірно вивчаються пам'ятки XIV-XV ст., дослідження українських старожитностей цього періоду залишається досить обмеженим.

В останні десятиріччя значною мірою підвищився інтерес до пам'яток цього часу. На багатьох з них знайдено багато нового цікавого матеріалу, в тому числі нумізматичного.

Значну кількість нових нумізматичних колекцій цього періоду виявлено при дослідженні городищ на Буковині [19, 78-114], у Львові [24, 617-636], на Поділлі [21, 109-110]. Цікаві матеріали отримані під час розкопок у м. Києві: на території Михайлівського Золотоверхого Собору, в Лаврі, на Подолі [17; 10; 12, 114-115]. Введено до наукового обігу нумізматичні знахідки з